

LES LLEGENDES TOPONÍMIQUES EN L'OBRA DE FRANCESC MARTÍNEZ I MARTÍNEZ

Josep M. BALDAQUÍ ESCANDELL

El llegendari és un dels camps on les relacions entre la toponímia i la literatura són més abundants i tenen una major difusió i funcionalitat socials. Els hòmens i les dones de totes les èpoques han tingut la necessitat d'explicar l'origen d'aspectes del món natural com ara els astres, els fenòmens atmosfèrics, les plantes, els animals i, evidentment, també els accidents topogràfics. Les llegendes han sigut durant segles —i encara ho són— un instrument que donava resposta a aquests interrogants. És per això que el folklorista Arnold van Gennep va qualificar les llegendes referides a aquestes temàtiques com a «llegendes explicatives»¹. La també estudiosa del folklore Ramona Violant Simorra ha actualitzat i aprofundit la classificació d'Arnold van Gennep tot adaptant-la als cicles llegendístics catalans. Per a aquesta autora, les llegendes relatives al món natural tenen un caràcter marcadament explicatiu, i poden realitzar-se en dos subtipus: la «llegenda explicativa d'òrigens», que tracta sobre la creació, i la «llegenda etiològica» o investigadora de les causes, que presenta diverses variants: toponímica, morfològica, fenomènica i onomatopèica².

Si ens centrem en les llegendes sobre l'origen dels accidents topogràfics ens trobem amb dos subtipus ben diferenciats. En primer lloc, la llegenda toponímica, que intenta explicar el perquè d'un topònim els orígens del qual es desconeixen. En segon lloc la llegenda morfològica, que parteix dels accidents topogràfics, especialment aquells que se n'ixen del que és comú, per tal d'explicar-ne les causes. En tots dos casos, aquestes llegendes es formen a partir de la toponímia o de la morfologia seguint mecanismes mentals de caràcter analògic i associacionista³.

¹ Arnold van GENNEP, *La formation des légendes*. París, Flammarion, 1910. (Trad. castellana: *La formación de las leyendas*. Madrid, Librería Gutenberg de José Ruiz, Ruiz Hermanos, Sucesores, 1914; ed. facsímil: ed. Alta Fulla, 1982, pàgs. 65-71).

² Veg. Ramona VIOLANT SIMORRA, *La rondalla i la llegenda. Contribució a l'estudi de la literatura folklòrica catalana*. Barcelona, ed. Alta Fulla - Fundació Serveis de Cultura Popular, 1990, pàgs. 111-122.

³ Ramona VIOLANT SIMORRA, *op. cit.*, pàg. 117.

De fet, ens trobem que una part important del llegendari té una estreta relació amb la toponímia. De vegades és el topònim, és a dir, la llengua, la causa originària de la llegenda que l'explica. En altres ocasions, però, són els accidents geogràfics inhabituals els que produeixen la llegenda que n'origina el topònim.

El nostre objectiu en aquesta comunicació és presentar les relacions entre toponímia i llegendari a partir de l'obra d'un dels principals folkloristes valencians: l'alteà Francesc Martínez i Martínez⁴. Per a fer aquest estudi partirem de les obres publicades per Francesc Martínez de temàtica folklòrica⁵ i també de l'estudi d'una obra inèdita, i fins fa poc en parador desconegut, d'un gran interès: el *Llegendari valencià* compilat per Francesc Martínez i Martínez que va resultar premiat en el darrer concurs del «Llegendari Popular Català» celebrat el 1929⁶.

LES LLEGENDES TOPONÍMIQUES PUBLICADES PER FRANCESC MARTÍNEZ I MARTÍNEZ

Els materials del llegendari arreplegats per Francesc Martínez i Martínez en les obres que fins ara han estat publicades són generalment petites llegendes i tradicions de temàtica local que es troben disperses als apartats de «Tipos, xascarrillos, tradicions, anècdotes» de la *Primera tanda* de les *Còses de la meua terra* (1912), a la secció equivalent titulada «Tradicions, anècdotes i tipos» de la *Segona tanda* (1920), al llibre *Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia* (1927) i a l'apartat «Unes poques llegendes» de la *Tercera tanda* de les *Còses de la meua terra* (1947).

Si observem la terminologia emprada en els títols que acabem de citar, ens trobem amb el problema de la multiplicitat de gèneres del folklore oral que s'arrepleguen en aquests apartats. Martínez utilitza les denominacions de «tipos», «costums», «xascarrillos», «anècdotes», «tradicions» i «llegendes» per

⁴ Per a l'estudi del treball de Francesc Martínez i Martínez com a folklorista podeu consultar: Carmelina SÁNCHEZ-CUTILLAS, *Francisco Martínez i Martínez. Un humanista alteano. (1866-1946)*. Alacant, ed. Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1974; Manuel SANCHIS GUARNER, «Pròleg» a Francesc MARTÍNEZ i MARTÍNEZ, *Coses típiques de la Marina, la meua comarca*. València, ed. l'Estel, 1970; Josep M. BALDAQUÍ ESCANDELL, *L'obra folklòrica de Francesc Martínez i Martínez*. Tesina de llicenciatura inèdita. Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat d'Alacant, 1989; Josep M. BALDAQUÍ ESCANDELL, «Aproximació a l'obra folklòrica de Francesc Martínez i Martínez», dins de Vicent MARTINES, Josep MARTINES i Joan PONSODA (curadors), *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, 2. Alcoi, ed. Marfil, 1991, pàgs. 15-23.

⁵ Les obres publicades fins ara de Francesc Martínez i Martínez on s'arrepleguen llegendes són: *Còses de la meua terra. (La Marina). Primera tanda*. València, imp. Manuel Pau, 1912. Ed. facsímil: Altea, ed. Publicacions de la revista *Altea* i Ediciones Aitana, 1987; *Còses de la meua terra. (La Marina). Segona tanda*. València, imp. Vives Mora, 1920. Ed. facsímil: Altea, ed. Publicacions de la revista *Altea* i Ediciones Aitana, 1987; *Folklore valencià. Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia*. València, Societat Valenciana de Publicacions, 1927; *Còses de la meua terra. (La Marina). Tercera tanda i darrera*. València, imp. Diana, 1947. Ed. facsímil: Altea, ed. Publicacions de la revista *Altea* i Ediciones Aitana, 1987.

⁶ Hem pogut realitzar el present treball gràcies a la consulta del fons documental microfilmada de l'Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Mostrem el nostre agraïment als Srs. Josep Massot i Muntaner i Salvador Sorrosal (del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana), que ens han facilitat aquesta consulta. El *Llegendari valencià* inèdit de Francesc Martínez està en l'actualitat en procés de publicació.

referir-s'hi. També utilitza, encara que no en els títols genèrics de les seccions, el terme «sossuït». Si ens fixem, però, només dos termes, les tradicions i les llegendes, es corresponen a gèneres que formen part de la terminologia habitual dels folkloristes en les arplegues de llegendes, i que caldria delimitar amb més precisió.

Segons apunta Ramona Violant, la tradició és la més ambigua de les formes literàries del patrimoni oral, ja que els folkloristes catalans «sota el nom de tradicions han aplegat llegendes, contalles de tipus molt divers, facècies i fins i tot rondalles»⁷. Per tant, el problema terminològic que ens trobem en l'obra de Francesc Martínez és general a la resta de folkloristes en llengua catalana que li són contemporanis. Per a aquesta estudiosa de la literatura popular la tradició no existeix com a gènere dotat d'autonomia respecte de la llegenda, sinó que n'és tan sols un subgènere. El terme tradició s'aplicaria «a aquells elements mítics que s'atribueixen a determinats fenòmens, a determinats llocs, sense que aquests elements s'hagin estructurat en forma narrativa»⁸.

Malgrat el fet de tractar-se de materials llegendaris sense estructurar en una forma narrativa estable i tancada, les tradicions tindrien un gran interès per als folkloristes antropòlegs, ja que completen la informació donada per les llegendes i, a més, forneixen dades sobre «la base mental que ha donat lloc a la gènesi de les llegendes»⁹. Evidentment, aquest mateix aspecte és el que més pot interessar els estudiosos de la toponímia, ja que la manca d'estructuració de les tradicions pot ajudar a donar llum sobre els mecanismes associacionistes o analògics que generen la llegenda —i el topònim— a partir de l'accident geogràfic o, pel contrari, generen la llegenda a partir del topònim.

L'única llegenda toponímica que trobem a la *Primera tanda* de les *Còses de la meua terra* és la titulada «La "cugillada" de Roldán»¹⁰, qualificada per l'autor de tradició —i també de «qüento»— encara que és clarament una llegenda pel seu contingut temàtic estructurat¹¹. La llegenda, que pertany al cicle de l'heroi Rotllà, explicaria l'origen i el nom de l'estrany tall que apareix al cim del Puig Campana, així com l'origen de l'illa de Benidorm.

A la *Segona tanda* de les *Còses de la meua terra* només trobem una llegenda toponímica en l'apartat titulat «Tradicions, anècdotes i tipos». És la narració titulada «La culada de Judes»¹² que, malgrat la seua brevetat, és una de les mostres més interessants de llegenda toponímica. Aquesta llegenda, que

⁷ Ramona VIOLANT SIMORRA, *La rondalla i la llegenda. Contribució a l'estudi de la literatura folklòrica catalana*. Barcelona, Fundació Serveis de Cultura popular - ed. Alta fulla, 1990, pàg. 17.

⁸ *Op. cit.*, pàgs. 18-19.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Pàgs. 103-105.

¹¹ Aquesta mateixa narració es torna a incloure, ja sota la denominació de llegenda, a l'*Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia* (pàgs. 131-136), on apareix molt reelaborada literàriament i explicada amb més extensió. Aquesta darrera versió més estructurada és la que s'inclou sense modificar en el *Llegendari valencià* inèdit de 1929 (pàgs. 191-193).

¹² Pàgs. 117-118.

forma part del cicle de l'apòstol traïdor, explica l'origen i el topònim d'una marca singular en una roca —malauradament ja desapareguda— de l'orografia alteana, a la zona del barranc del Mascarat¹³.

A l'*Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia* trobem dos nous exemples de llegendes toponímiques, les titulades «La cova del Frare» i «La Cova de la dòna»¹⁴. Es tracta de dues llegendes locals que tenen en comú que expliquen l'origen dels topònims que designen dues coves de la costa alteana. La primera de les llegendes designa una cova formada pel mar a la partida de l'Olla. La segona es refereix a una cova que hi ha a la serra de l'Albir, en la zona anomenada pels alteans del «mar de fora».

L'última de les obres publicades per Martínez que inclou materials del llegendari és la *Terça tanda i darrera* de les *Còses de la meua terra* en l'apartat titulat «Unes poques llegendes»¹⁵.

Només hi trobem una llegenda toponímica que no havia estat publicada amb anterioritat, la titulada «El Mascarat (Altea)»¹⁶. La llegenda s'origina a partir del topònim, que havia esdevingut opac amb el temps. La interpretació popular intenta donar-li sentit, i per això, i aprofitant que històricament aquest barranc dels contraforts de la serra de Bèrnia ha sigut un lloc de pas apartat i molt freqüentat dels bandolers, s'identifica el topònim amb l'acció dels bandolers «mascarats»¹⁷.

El *Llegendari valencià* inèdit de Francesc Martínez és incomparablement més ric com a recull de llegendes que les obres publicades que hem comentat fins ara. S'hi arrepleguen un total de noranta-sis narracions, la major part de les quals són inèdites en l'actualitat. Cal tenir en compte que algunes de les narracions aportades no són pròpiament llegendes ni tradicions, sinó rondalles, especialment rondalles humanes i, sobretot, del tipus que Joan Amades anomenà rondalles paremiològiques¹⁸. Altres textos, tret normalment de l'obra de l'historiador valencià Gaspar Escolano¹⁹, no expliquen tampoc llegendes, sinó simples curiositats de la naturalesa. Si descomptem els textos que no són pròpiament llegendes, ens trobem que al *Llegendari valencià* hi ha una

¹³ La versió que trobem en aquesta *Primera tanda* és gairebé idèntica a la que hi ha a l'*Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia* (pàgs. 127-129) i que posteriorment s'inclourà sense modificacions al *Llegendari valencià* inèdit del 1929 (pàgs. 189-190).

¹⁴ Pàgs. 63-73 i 83-89. Aquestes llegendes van tornar a publicar-se posteriorment en la *Terça tanda* de les *Còses de la meua terra* (pàgs. 257-263 i 278-289). Les dues llegendes són també arreplegades per Ramon LLORÉNS BARBER a *Diccionario de Altea i sus cosas*. Altea, Publicaciones de la revista Altea, 1983, pàg. 232.

¹⁵ Com ja hem vist, algunes d'aquestes llegendes ja havien estat publicades anteriorment al seu llibre de l'any 1927 *Folklore Valencià. Arreplega de llegendes, tradicions i costums del Reine de Valencia*, i ara les tornem a trobar pràcticament sense modificacions.

¹⁶ Pàgs. 267-270.

¹⁷ Ramon Lloréns Barber arreplega també la llegenda, a la qual afeg diversos detalls que no arreplega Martínez. Veg. *op. cit.*, pàgs. 228-230. La llegenda havia estat compilada prèviament per Martínez al *Llegendari valencià* inèdit del 1929 (pàgs. 134-136).

¹⁸ Veg. Joan AMADES, *op. cit.*

¹⁹ Gaspar ESCOLANO, *Década primera de la historia de la insigne i coronada Ciudad i Reino de Valencia*. València, imp. de Pedro Patricio Mey, 1610. Hi ha una edició facsímil moderna: València, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, 1972.

setantena de narracions que tenen un caràcter clarament llegendari. D'entre aquestes, les més abundants són precisament les que expliquen l'origen d'accidents topogràfics.

La primera llegenda que comentarem és la titulada «El barranco del robo i el vallejo de los arcabuceados»²⁰. El títol en castellà es deu al fet que la llegenda explica l'origen de dos topònims de la comarca castellanoparlant de la Plana d'Utiel. L'autor, intrigat pels topònims que designen dos barrancs d'aquesta comarca, va investigar-ne l'origen fins a aconseguir que l'informaren d'una narració de bandolers ambientada en l'època posterior al «casament de Ferrant ab Isabel» que, pel seu caràcter versemblant, podria ser una versió mínimament deformada d'uns fets autèntics. La troballa per part de l'autor d'unes restes arqueològiques que també podrien ser un indicatiu de la veracitat dels fets narrats ens situa en la línia que separa la història de la llegenda.

La llegenda titulada «Alcance i basta»²¹ explica l'origen dels topònims castellans de dos llogarets²² situats al municipi de Cofrents, aigües amunt del riu Cabriol. La llegenda narra una anècdota ocorreguda durant un enfrontament entre sarraïns i cristians que l'autor no situa cronològicament amb precisió, encara que pel contingut podria tractar-se d'una revolta sarraïna posterior a la conquesta.

«La Sombra de la Dona en els Mugronets de Nàquera»²³ és una llegenda que explica l'origen i el nom d'una ombra antropomorfa que es produeix a migdia sobre el cim dels Mugronets, a la població de Nàquera. La llegenda conta els amors prohibits entre el fill del senyor de Nàquera i una fadrina de la població. El noble no dubtà d'empresonar el fill i fer assassinar l'enamorada, l'ombra de la qual apareix tots els migdies al cim dels Mugronets.

La llegenda de «Les Penyes del diable»²⁴ és també una llegenda etiològica que intenta explicar l'estranya morfologia d'unes muntanyes del terme de Moixent «qu'estan girades del revés, segons a la vista u se'n adona, pareixen quixals trets de la barra ensenyant les arrails cap amunt»²⁵. En aquesta ocasió trobem els éssers sobrenaturals —els dimonis— com a element explicatiu de l'origen del relleu.

També a la població de Moixent se situa la llegenda de «L'escala de la donzella»²⁶, una de les més elaborades del recull. Així ho considerarà Martínez quan la qualificà com «una de les més hermoses llegendes de les que es conserven

²⁰ Pàgs. 19-24. El *Llegendari valencià* de Francesc Martínez presenta les llegendes classificades per províncies, amb una addenda final que inclou algunes altres llegendes. Com que nosaltres comentarem les llegendes segons l'ordre d'aparició en el *Llegendari*, també les comentarem parcialment agrupades per províncies. Hem de tenir en compte que algunes de les llegendes toponímiques que apareixen en aquesta obra ja s'havien publicat prèviament en altres obres de Martínez o es publicaran amb posterioritat, per la qual cosa no les inclourem en el comentari.

²¹ Pàgs. 32-34.

²² De nom «Las casas de Alcance» i «Las casas de Basta».

²³ Pàgs. 46-49.

²⁴ Pàgs. 52-53.

²⁵ Pàg. 52.

²⁶ Pàgs. 54-60.

en nostre Reine». En aquesta ocasió el topònim fa referència a l'original estratificació que es veia a la serra del Bosquet, que semblava «una escala com pera descomunals jagants». Aquest accident natural malauradament va desaparèixer amb la construcció d'una carretera que travessa aquell paratge. En aquesta ocasió la llegenda és protagonitzada per la filla d'un rei sarraí que, obsedida per aquesta escala sobrenatural, va pujar al cim i va quedar presonera de l'encanteri del palau de fades que hi havia al capdamunt.

La llegenda titulada «El jardí de la reina mora»²⁷ fa referència al paratge homònim situat també a Moixent, en el cim de la serra del Castellaret i envoltant les runes d'un castell. Estranyament, al paratge es trobaven en època de Martínez rosers, violetes i, fins i tot, julivert, plantes que la imaginació popular atribueix als jardins que un rei moro (al-Azraq en alguna versió arrebregada també per Martínez) va fer plantar per a «regal de la sultana, sa favorita».

La tradició titulada «Cueva de Olocau»²⁸ l'arrebrega Martínez de l'obra de l'historiador valencià Gaspar Escolano²⁹ i es refereix a l'existència en aquesta població d'una cova, anomenada per Escolano d'«Alimaymon», que segurament fou un santuari de peregrinació ecumènica de les diverses religions que convivia al Regne de València durant l'edat mitjana, i que possiblement delata l'existència d'un lloc de culte ancestral³⁰. Conforme assenyala Martínez, encara que el santuari i el cavall de pedra que li donava nom fou destruït en època del papa Calixt III³¹, en persisteix el record en la toponímia, ja que la cova continua anomenant-se popularment «Cova del Cavall».

La llegenda titulada «La pedra encantada en Montesa»³² la va arrebregar Francesc Martínez d'un diari d'excursions inèdit, redactat en castellà per Lluís Cebrian Mezquita. La pedra, que també es coneix pel nom de «Pedra de la Senyora», es troba a la serra de la Mola i ja havia estat descrita prèviament per Escolano, Cavanilles i Teodor Llorente. Aquesta roca té forma cònica i presenta la peculiaritat de tenir la part inferior dins d'una espècie de canal de manera que es pot moure amb facilitat malgrat el seu enorme pes³³. Una pedra tan original havia de tenir una llegenda, que Cebrian Mezquita arrebrega de la descripció que Teodor Llorente en va fer al diari *Las Provincias*. La pedra

²⁷ Pàg. 61-63.

²⁸ Pàg. 96-97. El títol està tret de l'obra de Gaspar Escolano.

²⁹ *Op. cit.*, tom. II, col. 837.

³⁰ Martínez relata les excavacions de Nicolau Primitiu Gómez i Serrano, que hi va trobar restes iberes, islàmiques i medievals. J. Pelejero Ferrer, en l'obra *Costumbres, leyendas, historias valencianas* (València, ed. Marí Montañana, 1982, pàg. 31-33) arrebrega també la història d'Escolano i situa l'origen de l'ocupació de la cova en l'edat del Bronze.

³¹ La data i les circumstàncies de la destrucció del santuari les explica Escolano.

³² 32 Pàg. 108-110.

³³ Les xifres relatives a l'alçada en pams i el pes en quintars d'aquesta penya les trobem en l'obra d'Antoni Josep Cavanilles (*Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion i frutos del Reyno de Valencia*, vol. I. Madrid, Imprenta Real, 1795, pàg. 231). Cavanilles apunta una alçada de 30 pams i un pes de 50 quintars. Cebrian Mezquita xifra el pes de la roca en més de cinc mil quintars, però segurament s'equivocà en copiar-lo de l'obra de Cavanilles. La descripció que va fer Teodor Llorente a *Las Provincias* també es basa en la de Cavanilles.

seria la mansió d'una fada que s'apareix la nit de Sant Joan si es pronuncien les paraules màgiques «Abrete roca i cierrate monte».

Cap al final del seu llegendari³⁴, Francesc Martínez va arregar una versió molt més completa de la mateixa llegenda titulada «La llegenda de «La Penya Encantada (Tradicció de Montesa)», que va adaptar del llibre de Francesc Badenes i Dalmau titulat *Rondalles del poble*³⁵. La versió de Badenes és una variant del tema del matrimoni entre fada i mortal³⁶, que explica com una fada es va enamorar d'un caçador i va compartir amb ell el palau que tenia en una roca de la muntanya. El caçador acudia cada nit al palau de la fada. Un dia va demanar a la fada que tancàs l'entrada del palau amb una gran roca perquè ningú no la pogués trobar, i així ho va fer. Per entrar al palau s'havia de dir la fórmula màgica «obri penya l'aspre mont». Però una nit de Sant Joan en què va haver una forta tempesta el caçador no va tornar al palau de la roca. Des d'aleshores la fada l'espera, i per això, si una nit de Sant Joan algú diu prop de la roca «obri penya l'aspre mont» la fada ix amb l'esperança de trobar-se amb el seu amant.

La tradició titulada «La cova del Padre Moreno»³⁷, treta del diari inèdit de Lluís Cebrian Mezquita, atribueix el nom d'aquesta cova de Moixent al fet que s'hi va refugiar de petit aquest sant home fill de Moixent³⁸ en quedar orfe durant una epidèmia. Segons conta la tradició, va sobreviure perquè va ser adoptat per una cabra que acudia cada dia a la cova per alletar-lo.

En ocasió del cinqué centenari de la mort de Sant Vicent Ferrer el *Diario de Valencia* va publicar el 28 d'abril de 1919 un encartament titulat «Páginas Valencianas. Homenaje al gran Pare San Vicent Ferrer. En lo V centenari de sa gloriosa mort». Entre els textos que en formaven part trobem a les pàgines 10 i 11 un article signat per Francesc Martínez i Martínez titulat «San Vicent en el folk-lore valenciá», on Martínez relatava anècdotes de la vida del miraculós sant ocorregudes la major part a la vila de Teulada.³⁹ En la toponímia d'aquesta població han quedat alguns records del pas del predicador, com ara «la Font Santa», que ha donat lloc a una ermita anomenada de la Font Santa, o la «roqueta de la despedida», lloc elevat on el sant es pujar per acomiadar-se de la població i on també es va construir una ermita commemorativa.

³⁴ Pàg. 324-325.

³⁵ Publicat a Barcelona, impremta de Francesc Badia, 1900. Francesc Martínez explica en una nota introductòria titulada «Llegendes publicades per Badenes Dalmau» (pàg. 240) que fa un extracte de les llegendes de Badenes amb la intenció d'ometre les llicències que es prenen els poetes en les seues obres.

³⁶ Per al tema del matrimoni entre fada i mortal vegeu Ramona VIOLANT, *op. cit.*, pàgs. 125-127. La mateixa autora va fer la seua tesi doctoral sobre aquest tema: *El matrimonio entre hada y mortal en el folklore de la zona pirenaica*. Tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1959. La denominació de fada segurament fou introduïda per Francesc Badenes i Dalmau, ja que es tracta d'una denominació culta. El nom popular és, quasi amb total seguretat, el d'«encantada», tal i com el reflecteix el títol («La Penya Encantada») i que és un dels més habituals en la cultura popular per referir-se a aquests personatges.

³⁷ Pàg. 111.

³⁸ Cristòfol Moreno del Camino. Escriptor i predicador franciscà nascut a Moixent i mort a València el 1603.

³⁹ L'article es va incloure al *Llegendari valencià* a les pàgines 156-159.